

A VÁROSI ÉLET HATÁSAI.

Az új idők egyik legsajátságosabb jelensége, hogy a lakóhelyek ama csoportja, a melyet »város« névvel szoktunk jelölni, a népességnek mind nagyobb hányadát szíjja föl magába, míg a vidéki népesség, a melynek sorait a városokba való tódulás megritkítja, szaporodásában lassúbbá lesz, megállapodik, vagy épenséggel meg is fogyatkozik s előáll a munkáskezeknek a vidéken üzött foglalkozások intenzív művelését akadályozó hiánya: a sokat tárgyalt »rural depopulation.«

A népesség ez úgynevezett »tömörülése,« meg e tömörülésnek s általában a városi életnek erkölcsi és fizikai hatása és a társadalom fejlődésében vitt szerepe már sok oldalról¹ volt bírálat tárgya s nagyon különböző méltatásban: hol dicséretben, hol meg gáncsban részesült. Kivált a sötét színekkel éltek vissza azok, a kik a városi élet hatásainak megfestésére vállalkoztak. Hansen pl. és az ő nyomában haladó Ammon a létfenntartásért vívott harcban a vidéki népesség felsőbbségét és a városi élet degeneráló hatását vélték abból az

¹ L. különösen: *Hansen*: Die drei Bevölkerungsstufen. München 1889. *Ammon*: Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen. Jena 1900. *Longstaff*: Rural depopulation. Journal of the Royal Statistical Society Vol. LVI. London 1893. *Strong*: The Twentieth Century City. New-York 1898. *Kuczynski*: Der Zug nach der Stadt. München 1897. *Ballod*: Die Lebensfähigkeit der städtischen und ländlichen Bevölkerung. Leipzig 1897. *Allendorf*: Der Zuzug in die Städte. Jena 1901. *Weinstein*: Die Wohnungsnoth etc. Berlin 1893. *Nourry*: Les migrations des campagnards vers les villes. Journal de la Soc. de Stat. Paris 1895. *Wattier*: L'émigration des campagnes vers les villes. Bruxelles 1893. *Meuriot*: Les Agglomérations urbaines dans l'Europe contemporaine. Paris 1897.

ő szerintük bebizonyított tényből megállapíthatni, hogy a városok bennszülött népét a vidéki bevándorlók területileg a városok legszegényebb negyedeibe, társadalmilag pedig a magasabb társadalmi osztályokból az alacsonyabb rendű foglalkozások körébe szorítják le. E munkákkal szemben, a melyek valóságos apológiái a vidéki népességnek s az állam boldogulásának feltételét a vidéki népesség gondozásában és ápolásában látják, a következőket kell meggondolnunk: először is annak az állításnak, hogy a bevándorlók a város legelőkelőbb részeit lepik el, a bennszülöttek pedig a város szegényebb kerületeiben húzódnak meg, a valósága bebizonyítva teljességgel nincsen. Hazánkról e részben sajnos nincsenek adatok, de ezek híjján is konstatalhatjuk, hogy régi, történeti múltra visszatekintő városainkban akár a felvidéken, akár a Királyföldön, a városok társadalmának vezető alakjai a bennszülött patrícius családok voltak, a melyek nemzedékek során át állottak a közügyek intézésének élén. Hogy ez napjainkban a viszonyok módosultával és a vidék beáramlásának mind erősebbé váltával mennyire változott meg, e tekintetben adataink nincsenek ugyan sem vidéki városainkról, sem Budapestről, de annyi tény, hogy sok helyütt ma is virulnak a régi múltú vezető polgári családok s ha egy részük elszegényedett vagy a természet örök törvényében rendelt enyészetnek áldozatául esett is, azt állítani, hogy a vidéki népesség a létért való harcban a városi bennszülötteket maga alá gyűrné, annál kevésbbé lehet, mert inkább úgy áll a dolog, hogy a munkátlanok, szegényebb sorsban élők, a »submerged tenth« proletárjai fővárosunkban inkább a vidékről kerültek ki. Több külföldi városról pedig a Hansen és Ammon állításainak épen ellenkezője mutatható ki. Így pl. Frankfurt statisztikájából az tűnik ki, hogy a városnak épen abba a két kerületébe történt a legkevesebb bevándorlás, a melyekben a fizetett jövedelmi adó átlagos összege a legnagyobb volt,¹ — a mi Hansen tételének világos czáfolata.

De a hol azt találjuk is, hogy a bevándoroltak a gazdagabb városnegyedekben vannak legnagyobb számmal, ott sem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ez a tény a bennszülött (városi) népességnek elnyomatását jelenti a vidéki népesség által. Meg kell ugyanis gondolnunk, hogy épen a városi népesség leg-

¹ *Bleicher*: Statistische Beschreibung der Stadt Frankfurt a M. Frankfurt 1893—93.

vagyonosabb osztályai vetetik magukat körül a cselédek legnagyobb seregével, az előkelőbb városnegyedekben kell több kapus, ajtónálló, üzleti szolga, komornyik stb. vagyis bennük van központositva épen azon foglalkozású egyének legnagyobb tömege, a kik a vidéki származásúak sorából kerülnek ki, nem is szólva arról — a miről Ammon és Hansen egészen megfélekedeznek — hogy a nem bennszülött lakosság egy része szintén nem vidéki, hanem városi eredetű. Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy némely helyt a szegényebb városrészekben a bennszülöttek nagyobb arányát voltaképen az a városrészekben letelepedett bevándoroltaknak már városban született gyermekei hozzák létre. Világosan kitűnik ez a németbirodalmi statisztika adataiból, a melyek szerint száz lakos között volt 16 évesnél fiatalabb (1900)

	a jelenlevő	a bennszülött
	n é p e s s é g b e n	
Charlottenburg	28,1	77,9
Kiel	31,7	66,8
München	26,7	56,3
Stuttgart	26,4	53,0
Dresden	29,2	56,5
Berlin	27,7	54,1

Nyilvánvaló, hogy a bennszülött népességben a legfiatalabb koruaknak ezt a roppant nagy arányát csak a korábban bevándoroltak nagy tömegétől származó gyermekek okozhatják s ugyanők okozzák azt is, hogy a folyton tartó bevándorlás ellenére is a bennszülött népességnek a városok összes népességében elfoglalt aránya hosszabb időn át sincs lényegesebb csökkenésnek alávetve. Így pl. törvényhatósági jogú városainkban a helybeli születésűek az összes lakosságnak

1880-ban	1890-ben	1900-ban
57,4	53,6	48,0

százalékát tették, a németbirodalmi nagyvárosokban pedig 1890-ben 43,7, de 1900-ban is alig valamivel kisebb: 43,3% volt a bennszülöttek aránya az időközben végbement tömeges bevándorlás ellenére is. Ebből az következik, hogy a szegényebb városnegyedekben a bennszülöttek nagyobb mértékű előfordulásából nem lehet a tősgyökeres városi népesség elszegényedése, gazdasági inferioritása mellett érvet kovácsolni. Világos bizony-

ságai ez állításunk igazságának a Becsről szóló következő adatok¹ is:

	az idegen születésűek	az idegen illetőségűek
	a r á n y a	
a belső (I—X.) kerületekben	57,35	63,23
a külső (XI—XIX.)	50,53	67,10

Míg tehát az idegen születésűek többen vannak a belső, gazdagabb kerületekben, mint a külső, szegényebb övezetben, az idegen illetőségűek, a kik között szerepel az idegen születésűek gyermekeinek egy része is, ellenkezőleg a városnak külső, szegényebb részeiben élnek nagyobb számmal.

Azt tehát, hogy a tősgyökeres városi lakosságot a beözönlő vidéki népesség a város szegényebb negyedeibe szorítja ki, mint az előadottakból kitűnik, nem lehet alaposan állítani. Ép így kevésbé áll meg az a tétel, hogy a magasabb társadalmi osztályokba fölkapaszzkodó bevándorlók a bennszülötteket a társadalom alacsonyabb rétegébe taszítják alá. Társadalmi statisztikánk ez ága nincs annyira kiépítve, hogy valami bőséges adatkészlettel lehetne támogatni a pro és contra állításokat (Hansen és Aramon pl. nevetségesen esekélyszerű megfigyelés alapján állanak) s különösen nálunk teljesen hiányoznak az idevágó adatok, de a rendelkezésre álló adatgyűjtemény is villágossá teszi az említett teória tarthatatlan voltát. Bécs adatai szerint pl., a melyeket Rauchberg imént idézett értekezéséből veszünk:

	Volt ezer kereső között				
	önálló	alkal- mazott	kvalifikált munkás	nap- számos	házi- cseléd
a bécsi születésűek közt	311	109	516	17	47
az alsó-ausztriai	277	60	464	30	169
az Ausztria más tartomá- nyában születettek közt	240	87	490	31	152
a külföldön	386	126	320	27	141
az összes lakosságban	285	95	474	26	120

Épen ellenkezőleg tehát Hansen és követőinek állításával a bennszülöttek a magasabb társadalmi állást biztosító foglalkozásokban (önálló, alkalmazott, kvalifikált munkás) az átlagosnál nagyobb, a kevesebb értelmiséget feltételező foglalkozásokban ellenben az átlagosnál kisebb arányban vannak képviselve,

¹ Rauchberg: Der Zug nach der Stadt. Statistische Monatschrift XIX. Jahrgang.

míg a bevándoroltak feltűnően nagy számmal fordulnak elő az alsóbb rendű foglalkozásokat űzők sorában.

Ugyanezt mutatják Halle Tarosáról Allendorf¹ adatai is, a melyek szerint a bevándoroltak foglalkozás szerint a következőképen oszlottak meg:

	Volt a bevándorlók közti %-ban
házi cseléd és személyes szolgálta	18,6
gyári munkás	6,1
közelebből meg nem nevezett munkás	9,5
kézműves	12,8
kereskedő és ügynök	5,8
katona, tudós és hivatalnok	5,9
vendéglős-iparban foglalkozó	3,1
vándoriparban	2,9
mezőgazdaságban és kertészetben foglalkozó...	1,4
tanuló (in Berufsvorbereitung)	9,6
foglalkozás nélküli	24,3

Vagyis ez adatok tanúsága szerint is a bevándorlók legnagyobb hányada a legalacsonyabb rendű társadalmi osztályok (házi cselédek és foglalkozás nélküliek) sorából kerül ki.

De nem lehet bebizonyítottnak tekintenünk a városi népesség testi degenerálódásáról elterjedt nézetet sem, a melyet legtöbbszörre újonczállítási adatokkal szoktak támogatni. Pagliani olaszországi adatai ugyan még a szegényebb vidéki népességet is erősebbnek mutatják, mint a városi népesség tehetősebb osztályaihoz tartozókat, s ugyanily eredményeket állapítanak meg — igaz, hogy nem valami szigorú kritikával használt adatok alapján — Hansen és Ammon is, de velük szemben Kuczynskit,² a kinek könyve lényegében a most említett két író többször idézett munkájának czáfolata, Németországról szóló adatai épen ellenkező felfogás hangoztatására készítetik. Kruse³ szerint az újonczozási adatokból nem lehet egész határozottsággal a típus elfajulására következtetni s ugyané nézet jut kifejezésre Westergaard nagy művében is.* Hazánkra vonatkozólag némi támasztékot ítéletünk megalkotására az újon-

¹ Allendorf: Der Zuzug in die Städte, Jena 1901.

² Kuczynski: Der Zug nach der Stadt, München 1897.

³ Kruse: Über den Einfluss des städtichen Lebens auf die Volksgesundheit, Bonn, 1898.

⁴ Die Lehre von der Mortalität und Morbilität. Jena 1901.

czozási statisztika eredményei nyújthatnak, a melyek szerint a budapesti hadtestparancsnokság területén ezer, orvos által megvizsgált »állításköteles«¹ közül

Hadkiegészítő kerület székhelye *	besoroztatott	alkalmatlannak találtatott testi gyengeség miatt	
Budapest.....	345	655	488
Székesfehérvár.....	205	795	662
Pécs.....	241	759	626
Kolozsvár.....	270	730	550
Szolnok.....	299	701	545
Kecskemét.....	304	696	407
Zombor.....	394	606	365
Újvidék.....	536	464	240
Szabadka.....	586	414	258
Átlag a bpesti hadtestp. területén.....	323	677	496
Országos átlag	322	678	452

Tagadhatatlan, hogy ez adatok nem szolgáltatnak elég szilárd alapot következtetések levonására, nem csupán azért, mert kérdéses, hogy a különböző hadkiegészítő kerületek teljesen egyenlő mértéket alkalmaznak-e, de főképen azért, mert a hadkiegészítő kerületek székhelyein megvizsgált állításkötelesek között a városi és vidéki elem erősen össze van keveredve. Annyit azonban meglehetősen valószínűséggel állíthatunk, hogy a katonai szolgálathoz megkívánható testi alkalmatosság dolgában a budapesti lakosság nem áll a vidéki mögött. Mert ha elfogadjuk is azt a föltevést, hogy a Budapesten megvizsgált állításkötelesek arányszámát a vidékről idetódult egészséges fiatalság szökteti az átlagosnál magasabbra, másfelől a bennszülött lakosságot sem tarthatjuk testileg aránytalanul degeneráltnak, hiszen különben a bennszülöttek gyöngé és alkalmatlan volta annyira megrontaná az átlagot, hogy az nem emelkedhetnék fölül úgy az országos, mint a hadtestparancsnokság területén talált átlagon. És hogy a vidéken születettek sem állhatnak jobban testi alkalmatosság dolgában, mint a fővárosiak, azt sok vidéki hadkiegészítő kerület alacsony arányszáma is mutatja. Igaz, hogy erre épen a fővárosba irányuló bevándorlás is lehet hatással, a mely épen a főváros vidékéről elvonja és a fővárosba

¹ Militärstatistisches Jahrbuch 1894.

gyűjti össze a fiatalság javát, de annak a ténynek láttán, hogy a fővárosban alkalmasnak talált állításkötelesek arányszáma a budapesti hadtestparancsnokság területén fennálló kilencz hadkiegészítő kerület közül ötnek az arányszámát meghaladja, annyit legalább is el kell ismernünk, — a meddig az újonczási eredmények születési hely szerint részletezve nem állanak rendelkezésre, — hogy a sorozás eredményeiből a városi népesség testi degenerációjára nem lehet következtetést vonni. Föltéve azonban, hogy a városi lakosság testi erő dolgában rosszabbul áll, nem szabad elfelejtenünk, hogy a lelki erő a test gyöngeségét sokszor ellensúlyozza. Katonai tapasztalás pl., hogy az önkéntesek, a kik pedig nehéz munkához és testi fáradalmakhoz szokva nincsenek, aránylag sokkal jobban bírják a fásasztó utakat és ambíciójuk meg szégyenérzésük sokkal inkább visszatartja őket a sorból való kidőléstől, mint a legénység műveletlenebb részét. A német-francia háborúban is megállapították, hogy a berlini diákok könnyebben viselték el a fáradalmakat, mint az átlagos katonák. Ez kétségkívül a városlakók magasabb fokú értelmiségének a következménye, a mely nagyobb intelligencia azonban csak egyik oldala annak a sokirányú különbségnek, a mely a város és vidék lakójának szellemi élete között fennáll. A nagyvárosban élő ember kiszabadult a vidék kicsiny, tehát egymással szorosabban összefűzött s az egyén értékét nem értelmi okok, hanem érzelmi motívumok (rokonság, barátság, tradíció stb.) szerint becsülő köréből, a melynek tagjai, (mint minden kicsiny érdekkörnek lánczszemei) szorosan egymásra vannak utalva, s egymástól függenek; míg a nagyvárosi ember egy nagyobb, tehát lazábban összefűzött társadalomba kerül, a hol a sokkal függetlenebb és sokkal elhagyatottabb is, a hol mindent a pénz egységes mértékével mérő chrematisztikus gazdasági élet az egyéneknek és dolgoknak értékük szerint való, objektív megítélésére tanítja, a hol az érzelmek helyett az értelem működése irányítja a cselekvést, a hol a nagy gazdasági érdekek a pontosságot és kiszámítottságot teszik a cselekvés főirányítójává, a hol a függetlenségnek és az egyéni érdekek megóvása a kérlelhetetlen versenyben másokkal szemben a tartózkodás, sőt ellenszenv kifejllesztésének kedvez. A könyörtelen verseny a szellemi erők teljes megfeszítését kívánja meg attól, a ki a városban érvényesülni akar. Az idegek ebből származó túlfeszítése, a zajos és mozgalmas városi életnek az idegrendszerre

gyakorolt hatása lelki fásultságot (blazírtságot) szül: a folytonos erős és ellentétes behatásoktól gyötört, jobbra balra feszített idegek végre is elpetyhüdnek s bárminő ingerrel és behatással szemben is érzéketlenek maradnak. A blazírtság forrása mellett fakad a városi ember egy másik sajátságos jellemvonásának, a különczködésnek, a keresettségnek forrása is. A városokban annyi kiválóság gyűlt össze, hogy az egyén tudásának mennyiségével nem tud érvényesülni, minőségbeli különbséggel akarja tehát magára vonni a figyelmet; azonfelül a nagyvárosi életben ritkábban jut szóhoz,¹ a mikor tehát erre alkalma van, igyekszik ezt mentül feltűnőbbben rikítóbban tenni, annál is inkább, mert a városokban minden téren összehalmozódott vívmányokkal, az emberi észnek a köztudatba átment, közkincesé vált, felhalmozott hódításaival szemben töbet, kvantitativ értékesebbet mondani vagy művelni a legtöbb ember nem tud, tehát csak azzal vonhatja magára a figyelmet, hogy mást mond, vagyis kvalitatív utón keresi az érvényesülést. (L. e kérdésnek igen szép és érdekes fejtegetését Simmel idézett munkáiban.)

Az idegeknek a felüdülés és pihenés nélkül folytatódó lázas, túlfeszített munkája, a megélhetésért, az érvényesülésért a megszakadásig folytatott s nem egyszer az egyén vereségével végződő küzdelem két sajnos következménnyel: az elmebetegségnek és az öngyilkosságnak a városokban sűrűbb voltával jár. így pl. a mi az öngyilkosságokat illeti, az 1896—1900 évek átlagában esett öngyilkosság

	Budapesten	az egész országban
ezer halálesetre	17,0	6,4
100,000 lakosra	3,7	2,0

S a magyar korona országainak 1897. évi népességi mozgalmáról kiadott hivatalos statisztikai közlemény (Budapest, 1900) szerint ezer halálesetre városi törvényhatóságainkban 16, vidéken 5 öngyilkosság esik, a városokban tehát több mint háromszor oly sűrűn fordul elő az életnek önként való kioltása, mint vidéken. Ezt a jelenséget a külföldre vonatkozólag is bizonyítják L'asseur, Mayr, Morselli és mások munkái.

Azonban nemcsak az öngyilkosok, az elmebetegek is gyakrabban fordulnak elő a városokban, mint vidéken. Így pl.

¹ *Simmel*: Die Philosophie des Geldes, Leipzig 1900 és Die Grossstädte und das Geistesleben, Dresden 1903.

házánkban az 1900. évi népszámlálás szerint esett tízezer lakosra elmebeteg:

az egész országban.....	9,26
a vidéken.....	8,11
a törvényhatósági jogú városokban Budapest nélkül	10,78
a törvényhatósági jogú városokban Budapesttel.....	18,79
Budapesten.....	30,59

Megjegyzendő, hogy az elmebetegeknek Budapesten talált nagy arányszáma kétségkívül összefüggésben van az elmebetegeknek az itteni elmegyógyintézetekbe koncentrált nagy számával. Hogy azonban egészben véve az elmebetegség előfordulása egyenes arányban áll a lakóhely nagyságával, azt több külföldi író is bizonyítja. Kiemeljük ezek közül Mayrt, a kinek — kétségenkívül nem a legújabb keletű — idevágó munkájában¹ azt olvassuk, hogy tízezer lakosra esett elmebeteg Bajorországban

a vidéken	8,81
a városokban	18,54
Münchenben	22,10

Abból azonban, hogy az öngyilkosság és elmebetegség, az industrializmussal szoros kapcsolatban álló e két jelenség, a városokban jobban el van terjedve, mint a vidéken, annál kevésbé lehet a városi népességnek a vidék népénél degeneráltabb voltára következtetni, mert pl. a degenerálódásnak jellemzőbb mértékéül tekinthető süketnémaság és hülyeség a vidéken jobban el van terjedve, mint a városokban. Így pl. nálunk esett tízezer lakosra

	süketnéma hülye	
az egész országban.....	13,14	15,83
a vidéken.....	13,57	16,41
a törvényhatósági jogú városokban Budapest nélkül	9,24	12,53
a törvényhatósági jogú városokban Budapesttel	9,57	10,99
Budapesten.....	10,07	8,74

Budapesten valamivel több süketnéma van ugyan, mint a többi törvényhatósági jogú városokban, a mi hihetőleg a fővárosban lévő süketnéma-, u. n. gyógypedagógiai intézetek növendékeinek nagyobb számával áll okozati kapcsolatban, egyébként azonban világosan látni, hogy úgy a süketnémaság, mint a hülyeség sokkal inkább el van terjedve a vidéken,

¹ Beiträge zur Statistik des Königreiches Bayern. München, 1877.

mint a városokban. Ez észlelésünket Mayr fentebb idézett munkája a következő adatokkal támogatja:

	Esett tízezer lakosra siketnéma hülye	
a vidéken.....	9,11	15,33
a városokban.....	7,33	13,65
Münchenben	5,9	13,00

A városi egyének szellemi életének a vidékiektől különböző volta és szellemi világuk alakulására befolyással lévő tényezőknek sajátosságai megmagyarázza a városok erkölcsi életének a vidékéktől elütő voltát is, a melynek egyik szomorú oldala a kriminalitás nagysága. »Egyfelől a nagyobb értelmiség, másfelől könnyebb elrejtőzhetés a bűnösség fokát emelik, hozzájárul a nagyobb elszigeteltség, nagyobb társadalmi és anyagi ellentétek és több alkalom«,¹ a melyek hatását fokozzák és így szintén a bűnösség növelésére hatnak a városi népesség családi viszonyai, korösszetétele (a bűn elkövetésére alkalmas korúaknak nagyobb összetorlódása) és sok más tényező is, közöttük bizonyára nem utolsó helyen a gazdasági élet fejlettsége, a mely tudvalevőleg bizonyos új és a gazdasági élet alacsonyabb színvonalán nem is ismert és el sem követhető bűnöknek szolgál talajjául. Ez okok magyarázzák meg, hogy pl. nálunk 1902-ben százezer lélekre országos átlagban 691, Budapest területén azonban 915 ítélettel befejezett büntetőügy esett; hogy Németországban százezer büntetőjogi beszámítás alá eső korban álló egyén között az 1893—1897. évek átlagában 108 egyén, a százezer léleknél népesebb nagyvárosokban azonban 160 egyén ítéltetett el. Azt persze nem lehet állítani (s adatok híjján ki sem lehet deríteni), hogy épen a városok bennszülött népességének rovására írható ez a nagyobb kriminalitás. Sőt inkább azt mondhatjuk, hogy a városi élet sajátosságos milieúje nagy vonzó erővel hat a nép romlott elemeire és messze földről magához szívja a »classe dangereuse« tagjait, az elzüllött, kóbor proletárok és csavargók tömegét. Kérdés azonban, hogy az egész társadalom szempontjából nem kell-e inkább hasznosnak, mint károsnak tartanunk a veszedelmes népelemeknek oly középpontokban való tömörülését, a melyekben a közbiztonság védelmére rendelt intézmények jobban is vannak szervezve s a hol a veszedelmes embereknek ártalmatlanná tételét

¹ *Földes*: Statisztikai előadások. I. sorozat, Budapest, 1904.

az éberebb, ügyesebb és nagyobb létszámú rendőrség, a dologtalan vagy dologra képtelen elzüllöttek, csavargók ellátását a városok segélyforrásokban bővelkedő jótékonyági intézetei könnyebben véghez vihetik, mint vidéken. A romlott népelemnek e központosításából már az az előny is származik, hogy a bűn ragálya nem fertőztetheti meg oly könnyen az egész ország népességét.

Az erős kriminalitás mellett a városok erkölcsi életének árnyéka gyanánt szokták emlegetni a házassági kötelék felbontásának sűrű voltát és a törvénytelen születések gyakoriságát. Ez mindakettő tény:

Ezer új házasságra esett elválás által felbontott házasság az 1896—1900 évek átlagában

Budapesten	21,3
az egész országban	9,2

továbbá: száz szülött közt volt törvénytelen 1897:¹

az egész országban	9,1
a vidéken.....	8,2
a törvényhatósági jogú városokban Budapest nélkül	13,8
a törvényhatósági jogú városokban Budapesttel	18,8
Budapesten.....	27,4

És hasonlóképen Franciaország városaiban is a törvénytelen születések nagy száma olvasható ki Levasseur adataiból:²

száz szülött közt volt törvénytelen

Franciaországban	7,4
a vidéki népességben	4,2
városi népességben	10,1
Parisban	24,1

Azonban az elválásokat illetőleg meg kell gondolnunk, hogy az elválás nem mindig jelenti az erkölcsi felfogás tisztaságának elhomályosodását, sőt nem egy esetben a házassági kötelék felbontása csak valamely elszenvedhetetlen és mindkét félre, sőt a gyermekekre is csak káros hatással lévő kapocsnak az elszállítása, a mi bizonynyal nyíltabb, tisztességesebb és helyesebb eljárás, mint mikor a házaspár a házassági kötelék névleges fentartása mellett egymástól testbenlélekben elszakadva ámitják a világot. Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy a városokban

¹ A magyar korona országainak 1897. évi népmozgalmi statisztikája Budapest, 1900. (Magyar statisztikai közlemények.)

² La population française. Paris, 1899.

gyakorta (így Budapesten is) erősebben vannak képviselve a házasságot felbonthatatlan szentségnek nem tekintő felekezettek s így — caeteris paribus — már ez okból is nagyobb lehet bennük az elválások aránya.

A mi pedig a törvénytelen szülötteknek a városokban tapasztalható nagy számát illeti, a következők jegyzendők meg: Az a számítás, a mely olyképp állítja szembe a törvénytelenek arányát városban és vidéken, hogy azt mutatja ki: száz születés közül mennyi volt törvénytelen, nem szabatos és a törvénytelen születésűek arányát a városokban a valóságosnál magasabbnak mutatja. A városokban ugyanis sokkal több a nemzéképes korban álló, házassági kötelékben nem élő nő, mint a vidéken, ennél fogva több alkalom és lehetőség is törvénytelen szülöttek nemzésére. Jellemző adat e tekintetben, hogy a budapesti törvénytelen születések csaknem felében (az 1900—1901-ben élve született 12.509 törvénytelen gyermek közül 5971-nél) az anya házi cseléd volt, tehát olyan foglalkozást űzött, a melynél a törvénytelen születést kizáró férjhezmenés egyúttal a foglalkozásnak és kenyérkeresetnek elvesztésével járna. Helyes a város és vidék szembeállítására tehát csak akkor lesz, ha a nemzéképes korban lévő egyedül álló nők számához viszonyítjuk a törvénytelen szülöttek számát. Ekkor azt látjuk, hogy ezer 15 évesnél idősebb egyedül álló (hajadon, özvegy és elvált) nőre esett törvénytelen születés:

az 1900—1901 évek átlagában

az egész országban.....	30,6
a vidéken.....	30,0
a törvényhatósági jogú városokban Budapest nélkül	26,6
a törvényhatósági jogú városokban Budapesttel	33,8
Budapesten.....	41,8

Ezen a helyes alapon véghezvitt szembeállítás szerint már nem oly roppant különbség van Budapest és vidék közt törvénytelen születések tekintetében, mint mikor a törvénytelen szülöttek számát az összes szülöttek számához viszonyítottuk. Akkor ugyanis a vidék a törvénytelen szülöttek aránya tekintetében úgy aránylott Budapesthez, mint száz a 334-hez, míg a most véghezvitt helyes számítás eredménye szerint ez az arány 100:139. Ha pedig a törvényhatósági jogú városokat Budapest nélkül vesszük számításba, arra a meglepőnek látszó eredményre jutunk, hogy törvényhatósági jogú városainkban kevesebb a törvénytelen születés, mint a vidéken, a miben

kétségtelenül nagy része van vidéki népességünk agrikultur foglalkozásának, a mely a háztartásban és gazdálkodásban az asszonyt nélkülözhetlenné teszi már a katonakötelezettség idejét megelőző egészen fiatal korban, a mikor a nősülés tiltva lévén, a katonai szolgálat teljesítése, illetőleg az »állításköteles« kor betöltése utánig formyszerű összeházasodás nélkül egyszerűen összeállanak a felek s a viszonyukból született gyermekek természetesen törvénytelenek lesznek az utóházasság által történő törvényesítésig, a mely legtöbbszörre beszokott következni.

A mienkhez hasonló eredményre jutott Bleieher,¹ a ki Poroszországra vonatkozólag azt találta, hogy a törvénytelen születéseknek az említett módon kiszámított hányada a legnagyobb városokban csak kevéssel nagyobb, az összes városi népességben azonban valamivel még kisebb, mint a vidék népességében.

A nagyvárosok törvénytelen születési hányadának helyes megítélése végett a már előadottakon kívül számításba kell még vennünk egyes helyeken a szülészeti klinikákat, a melyek a vidékről a városba vonzzák a szülés előtt álló anyákat, a kik vidéken fogamzott törvénytelen gyermeküket a városban hozzák világra s ezzel a város törvénytelen szülőtteinek számát szaporítják. Hasonló hatással vannak azok az anyák, a kik szegényük eltitkolása végett törvénytelen gyermeküket megszülni a városba jönnek, a hol az ilyen anyák ellátásával üzletszerűleg foglalkoznak a kishirdetések rovataiban sűrűn felbukkanó »tanácsot és segélyt titoktartás mellett nyújtó« egyének. A törvénytelen születések erkölcsi hatásának mérlegelésénél fontos végül Levasseur többször idézett munkájában tett ama kijelentése, hogy a párisi törvénytelen szülöttek tekintélyes része liaisonból származik, a mely ott teljesen elfogadott viszony s a belőle származott gyermekekre eredetük törvénytelen voltából hátrány nem háramlik.

Egyik elvitathatatlanul káros következése a városokba özönlésnek a mai viszonyok között a lakások túlszűfolttsága, a miről úgy a hazai, mint a külföldi adatok meggyőző bizonyosságokkal szolgálnak. Így pl. hazánkban az 1900. évi népszámlálás szerint esett egy házra lakó fél

¹ Die Eigentümlichkeiten der städtischen Natalitäts- und Mortalitätsverhältnisse. Budapest, 1894. (Nemzetközi demogr. kongr.)

a vidéken	5,6
a thj. városokban	13,3
Budapesten	44,15

Ausztriában ¹ egy lakott házra esett

	lakó fél	lakó
az 500-nál kevesebb lakosú	1,29	6,19
500—2000	1,35	6,42
2000—5000	1,61	7,42
5000—10000	2,21	10,14
10000—20000	2,93	13,63
20000-nél több	6,81	31,6

Minél nagyobbak tehát a községek, annál több lakó esik egy-egy házra, a mi különösen a húszezer lelket meghaladó népességű községeknél jut jellegzetes kifejezésre. Hasonlót látunk a németbirodalomban, a hol Berlinben 46,57, míg Poroszországban csak 9,57 lakó jut egy-egy lakott házra.³

Különös figyelmet érdemelnek azonban az angol statisztika adatai,³ a melyek a városi és vidéki kerületek lakásviszonyait egymással szembe állítva igen tanulságos világításban mutatják be s a túlszűfolttság tekintetében becses felvilágosításokat nyújtanak. Látjuk pl. ez adatokból, hogy 1901-ben egyszobás lakásokban élt minden ezer lakos közül a városi kerületekben 20, a vidéki kerületekben ellenben csak kettő. Zsűfolt, vagyis olyan lakásokban, a melyekben egy szobára kettőnél több lakó esik, a városi lakosság 8,90%-a élt, a vidéki lakosságnak csak 5,84%-a. Még sötétebb színben látjuk a városi kerületeket, ha meggondoljuk, hogy épen a legkisebb egyszobás lakások tekintetében — a melyekben a túlszűfolttság egészségre és erkölcsre káros hatásai a legerősebben érvényesülnek (kétszobás lakásban végre lehet rá módot találni, hogy az egyikben a családhoz tartozók, a másikban az idegenek, az egyikben a férfiak, a másikban a nők legyenek elhelyezve, — míg a pusztán egy szobából álló lakásokban erre nincs mód) — a legnagyobb a különbség a város és vidék között, a mint ezt a következő adatok mutatják:

¹ Österreichische Statistik. LXIII. B. I. Heft. Wien, 1902.

² Statistik des deutschen Reiches. Neue Folge, B. 150. Berlin, 1903.

³ Census of England and Wales. 1901. General Report. London, 1904.

a túlzásfolt lakások nagysága	túlzásfolt lakásokban él a népesség százalékában kifejezve		
	Angliában	a városi kerületekben	a vidéki
1 szobás.....	0,76	0,95	0,09
2 »	2,72	3,07	1,54
3 »	2,48	2,63	1,98
4 »	2,24	2,25	2,23
összesen.....	8,20	8,90	5,84

Hogy a lakások túlzásfoltosságát joggal mondhatjuk a városi élet egyik legsötétebb oldalának, világossá lesz mindenki előtt, a ki számításba veszi a túlzásfolt lakásokból származó morális (férfiak és nők, serdültek és serdületlenek, idegenek és családbéliek együtt lakása) és egészségügyi (piszok, rossz levegő, fertőző betegségek tovaterjedésének megkönnyítése stb.) hátrányokat. Hogy valóban mily szembetűnő oksági kapcsolat van a túlzásfolt lakás és halandóság között, azt épen fővárosunk adataiból tanulhatjuk meg, a melyek szerint:

	az összes népességből túlzásfolt lakásokban lakott százalékban (1900) ¹	ezer lakosra esett halál- eset az 1896—1900 évek átlagában ³
az I. kerületben	11,5	18,3
a II. »	6,9	16,9
a III. »	14,7	24,6
a IV. »	5,0	12,6
az V. »	9,5	16,0
a VI. »	8,4	17,1
a VII. »	9,5	16,8
a VIII. »	12,5	20,5
a IX. »	13,9	22,0
a X. »	19,2	26,5
összesen	10,8	21,6

A túlzásfolt lakásokban élők számának és a halandósági arányszámnak e szembeállításával az összefüggést a halandóság és túlzásfoltosság közt kétséget kizáró módon megállapítja: legnagyobb a túlzásfoltosság és egyúttal a halandóság a X. kerületben, utána következik a túlzásfoltosság és halandóság rendjében teljesen párhuzamosan haladva a III., majd a IX., VIII. és az I. kerület. Ellenben a legkisebb halandóságot a IV. kerületben látni, a hol legkevesebben laknak túlnépes lakásokban.

¹ Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. V. évf. Budapest, 1904.

² Budapest székesfővárosi statisztikai évkönyve. IV. évf. Budapest, 1904.

Egészen hasonló eredmények derülnek ki a londoni County Council közegészségügyi orvosi közegének jelentéséből is,¹ a mely szerint

a túlszűfolt lakásokban élők százaléka	halálozás ezer lélekre
15-nél kevesebb	17,51
15—20	19,51
20—25	20,27
25—30	21,76
30—35	23,96
35—40	25,07

A miből szintén teljes határozottsággal megállapítható, hogy a halálozás nagysága a túlszűfolttsággal egyenes arányban nő. Ebben kétségkívül része van azonban a túlszűfolttság sui generis káros hatásain kívül annak is, hogy túlszűfolt lakásokban a népesség legszegényebb, tehát leggyengébben táplálkozó s így legkisebb ellenálló erejű, továbbá legműveletlenebb és így az orvostól legjobban idegenkedő s az orvosi utasítások helyes voltát legkevésbé belátó része él.

Mielőtt azonban a túlszűfolt lakásoknak, a városi élet ez egyik legszomorúbb jelenségének tárgyalásától elbúcsúznánk, rá kell mutatnunk* arra a kedvező fordulatra, a mely — mint a városi élet számos más visszásságának enyhítése körül, a lakásügy tekintetében is beállott. Részeit az éberebb hatósági felügyelet (a túlszűfolt lakásokban élők kitelepítése), részint a társadalom felébredt öntudata (munkáslakások építése), részint a városok határán kívül lakást is megengedő gyors és olcsóbb közlekedés — úgy látszik — csökkenti a túlszűfolttságot és káros következtetéseit. Legalább erre következtethetünk abból, hogy pl. Budapesten 1890-ben a népességnek még 13,2%-a, 1900-ben már csak 10,8%-a élt túlnépes lakásokban, meg hogy Anglia városi kerületeiben 1890-ben még 12,3, 1900-ban már csak 8,9% volt a túlszűfolt lakásokban élők arányszáma.

Áttérve már most a gazdasági téren éreztetett hatásaira a városokba való tódulásnak, legelőször azzal a váddal kell foglalkoznunk, hogy a városokba sereglő nép elvesztésének a vidék mezőgazdasága adja meg az árát a munkáskezek elvonása által támadt munkáshiánnyal és a mezőgazdasági munkabéreknek oly magasra szöktetésével, a mely a kisebb gazdák részére munkások alkalmazását lehetetlenné teszi.

¹ Adua Ferrin *Weber*: The Growth of Cities. New-York, 1899.

Hogy ez a jelenség csakugyan fennforog, azt nemcsak nálunk a mezőgazdasági munkaidény kezdetével mindig megújuló panaszok a munkások hiányáról és a mezőgazdasági munkabérek magas voltáról teszik valószínűvé, de több külföldi államban teljesített, így a németországi szociálpolitikai egylet által végzett kutatások és a New-York állam mezőgazdasági hanyatlásának okait fürkésző vizsgálatok¹ eredménye is bizonyítja.

Nem ehet eltagadni, hogy a vidék népének ez a nagy »exodus«-a mértéken túl menve hasonló hatásokat idéz elő, mint a szabályos működésében megzavart vérkeringés, a mely a test egyik részében túlságos bőven ereszti a vért, a többi részekről azonban elvonja azt. Azonképen a mértéken túl menő bevándorlás a városokba a vidéktől a szükséges munkáskezeket is elvonja s a városokba nagyobb munkáshadat sodor, mint a mennyit a gazdasági szervezetbe ott be lehetne illeszteni, a miből egyrészt a munkabéreknek a nagy munkáskínálat által az ár törvényének erejénél fogva szükségképen való lenyomása és a munkásélet standardjának a leszállítása áll elő, másrészt a munkátlan, elzüllött és rosszra fogékony proletáriatus a városokban lézengő csoportja, a melynek a városok morális életének sötétre festésében oly nagy szerepe van.

Sőt e bevándorlás újabban nem is szorítkozik csupán az alsóbb rendű foglalkozást űzőknek a városokba tódulására, a kívánatosnál nagyobb vonzóerővel hatnak a városok ma már az értelmiségi foglalkozású egyénekre is. Jellemző és közegészségügyünk állapota szempontjából egyben szomorú tanúbizonyossága ennek az, hogy 4920 orvosunk közül 2029 törvényhatósági jogú városainkban folytat gyakorlatot, a mi 41,24%-nak felel meg, holott törvényhatósági jogú városainkban összes népességünknek csak 10,7%-a lakik. Egyedül Budapesten 1283 orvos működik, az ország összes orvosainak majdnem egy negyed része, míg pl. egész Bács-Bodrog vármegye nagy területén csak 111, sőt az ország legnagyobb vármegyéjében, Pest vármegyében is, a melynek közel 100,000-rel volt több lakosa, mint Budapestnek mindössze 219.² így a városokban nemcsak a tanulatlan munkásokból, de újabban már az értelmiségi foglalkozást űzőkből is jelentékeny proletáriatus verődik össze s a városokban mutatkozó értelmiségi erőpazarlásnak a vidéken

¹ The Growth of Cities, *Weber*, New-York 1899.

² A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés. Budapest, 1904.

a társadalmat vezető, népet irányító értelmiségi középosztályhoz tartozók kellő számának hiánya a szomorú ellenképe. Ez a tünet pedig általánoságban mindenütt baj, a hol felüti a fejét, kivált nálunk, a mi specziális viszonyaink közt nagyon sajnálatos jelenség s teljesen igazat adunk Földesnek,¹ a ki a vidéki népességnek a városokba mértéken túl való tódulásáról azt mondja: »közgazdasági és társadalmi tekintetben komoly megfontolást érdemlő tünemény ez, különösen emberben és munkában oly szegény országban, mint a mienk«.

Meg kell azonban gondolnunk, hogy a vidék mezőgazdaságának munkásszükséglete sem egyenletes: a munkaszezon idejében a munkáskezek nagy tömegét kívánja meg, munkaszünet vagy rossz termés idejében meg csak nagyon kevés embernek tud kenyeret adni, a mi egyes helyeken az újabb időben annál érezhetőbb, mert a gyáripár a mezőgazdasági népességnek téli foglalkozásául szolgáló háziipart tönkretette. Természetes tehát, hogy a nép — egyéb okokat nem tekintve — már azért is szívesen hagyja ott a városok kedvéért a vidéket, mert a városnak a természet kényétől kevésbé függő, egyenletesebb gazdasági élete állandóbb, biztosabb megélhetést nyújt neki az év egész folyamán, mint a fluktuáló munkásszükségletű vidék. Vegyük e mellett még számításba azt is, hogy a vidék munkáshiányának csak egy része származik a városokba tódulástól, a vidéki munkáskezekben előálló hiánynak egy másik, talán tekintélyesebbnek mondható része helyenkint (így nálunk is) az ország határát átlépő kivándorlás rovására írható.

De ha okoz is kárt a mezőgazdaságnak a szükséges munkáskezek elvonása által a városi élet föllendülése, az is bizonyos, hogy ezt a kárt sokszorosán ellensúlyozza a városok óriási jelentősége és haszna az ipari termelés, a kereskedelem, az üzleti élet fejlesztése s általában a nemzeti jövedelem fokozása terén, a melynek meggyőző példáit látni az Egyesült Államok ipari statisztikájában.² Sőt nemcsak hasznos a városi élet, de

¹ *Földes*: Városaink és a városi lakosság életviszonyai. Értékezesek a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből. II. k. 3. sz. Budapest, 1883.

² Twelfth Census of the United States. Manufactures. Washington 1902. Az e kötetben olvasható rendkívül tanulságos adatok óriási halmazából itt csak a következőt emleljük ki:

Newyork város ipari termelésének értéke 1371 millió dollárt tesz, többet, mint az Unió 51 állama közül 49-nek. Chicago évenkénti ipari termelése 888 millió dollár, nagyobb értékű, mint 47 állam ipari termelése, Philadelphia 663 millió értékű ipari termelése pedig 45 államét múlja fölül.

egyenesen nélkülözhetetlenül szükséges is a társadalmi fejlődés szempontjából, minden egyébtől eltekintve, már azért is, mert csak a városi étellel összenőtt industrializmus teszi lehetővé a föld területének változatlan nagyságán az emberek növekedő számának a megélhetését. Találón mutat rá Goldstein,¹ hogy Anglia mezőgazdasági countijainak népessége 1801-től 1891-ig csak megkétszereződött s még ezt a növekvést is részben a városok vagyonos fogyasztóinak lehet köszönni s hogy ha Anglia megmaradt volna mezőgazdasági államnak, 1891-ben 28 millió helyett legfeljebb 16 milliónyi népessége lett volna, hiszen ha kizárólagosan mezőgazdasági termelést űz, 28 millió embert nem is tudna eltartani. De nem is lehet a városokat a mezőgazdasági fejlődés gátjainak tekinteni. Sőt a városi élet fellendülése a mezőgazdasági fejlődésnek is emeltyűje, a mint ezt már Smith Ádám is világosan fölismerte és szabatosan formulázta: a városok a vidék legjobb fogyasztói és ösztökélői intenzívebb gazdálkodásra és újításokra a mezőgazdasági termelés terén. Az angol parlamenti bizottságok jelentései arról tanúskodnak, hogy a sokáig tartó mezőgazdasági válságot egyedül London és az ipari városok körül fekvő vidékek állottak ki inség és szűkölködés nélkül.

Az is bizonyos — hogy a városi életnek egy másik fölpanaszolt hátrányára térjünk — hogy a legdúsabb gazdagságot a legsiralmasabb nyomorral falaik között egyesítő városokban az osztályellentétek rendkívül ki vannak élesedve, de másfelől a munkástörvényhozás és a munkásmozgalmak története azt is megmutatja, hogy csak a városokban tömörülő nagy számuk adott a munkásoknak és egyesületeiknek erőt és nyomatékot jogos követeléseik teljesítésének kivívására és az is szemmel látható tény, hogy ma is a városokból indul ki és bennük lelegevenebb az a mozgalom, a mely helyzetük további javítására irányul. És ha e törekvésnek van már valami kézzelfogható eredménye, az legfőképen a városokban érezhető, nem pedig a városok rovására annyit dicsért vidéken. (Hasonlítsuk csak össze pl. egy fővárosi és egy vidéki cseléd életmódját akár a munka minősége és időtartama, akár fizetés, a bánásmód, a »kimenők«, a szórakozások stb. tekintetében.) És ha a jogrend nem is szabályozta még kellőképen a legalsóbb osztályok helyzetét, a társadalom épen a városokban fejt ki a legéberebb

¹ Berufsgliederung und Reichtum. Stuttgart, 1897.

tevékenységet az elnyomottak és szerencsétlenek bajainak és szenvedéseinek orvoslásában vagy legalább enyhítésében, szinte kimeríthetetlenek tetsző segélyforrásból megteremtve és fenntartva a menedékhelyet, orvost, gyógyszert nyújtó, a melegedő, a levesosztó egyesületeket, árvaházakat, kórházakat stb., a melyeknek a vidéken hírük sincs.

Fontos és hasznos osztályrészük van a városoknak a műveltség terjesztésében. Lakosaik már alapvető műveltség dolgában is magasan állanak a vidékiek fölött; az egész országban a lakosság 51,6%-a, a vidéken 49,4, a törvényhatósági jogú városokban 70,0%-a, Budapesten meg 77,2%-a a lakosságnak tudott írni-olvasni. Ausztria szudeti tartományaiban az analfabéták aránya a következő:

			analfabéta volt	
az	500-nál kevesebb lakosú községekben .		19,90	
az	500—2000	»	»	19,81
a	2000—5000	ı	»	19,32
az	5000—10000	»	»	18,67
a	10000—20000	»	»	18,10
a	20000-nél több.	·	»	14,06

Világosan kiolvashatjuk ebből azt a szabályt, hogy az analfabéták száma fordított arányban van a községek nagyságával és hogy különösen a legnagyobb városokban sokkal kevesebb az írni-olvasni nem tudó, mint a kisebb községekben. Azonban nemcsak az iskola nyújtotta elemi műveltség, az írni-olvasni tudás dolgában szárnyalja túl a város a vidéket: az iskolában szerzett ismereteket kiegészítik a városokban a foglalkozás, a társaság, az utca, tudományos intézetek, a felolvasások stb. révén kínálkozó tapasztalatok és tanulságok. A városok a haladásnak valóságos arzenáljai; bennük van felhalmozva mindaz, a mit valamely korban az emberi ész és emberi kéz mint az adott viszonyok közt egyáltalában elérhetőt kigondolhatott és megalkothatott. Falaik közt van leszűrődve az emberi tudás eredményeinek és az emberi tehetség termékeinek az az objektív összesége, a mit a legkiválóbb elmék egész sora, az irodalom, a művészet, a tudomány, a technikai vívmányok stb. terén fölhalmozott. Ők a kultúra középpontjai, a tudás, haladás és felvilágosodás szelleme belőlük árad, belőlük sugárzik a vidékre is és egészen helyesen fogta fel városaink kulturális jelentőségét egyik régebbi írónk:

Hetényi is, a ki akadémiai pályamunkájában¹ azt mondja, hogy »a városok nemcsak tükrei a nép műveltségének, hanem elsőrangú és hatalmas eszközei is.«

Mindezek mellett nálunk a városoknak a magyar nemzeti állam kiépítésében is fontos és dicsőséges szerep jut: a magyarság diadalmos terjeszkedése, a népességnek nemcsak érzésben, de nyelvben is magyarrá válása a gazdasági és szellemi életünk középpontjait alkotó s állami létünkben a népességük számbeli erejénél tetemesen nagyobb súlyú városokban halad legrohamosabban. Íme:

	az anyanyelv szerinti szaporodás (+) vagy fogyás (—) százalékban 1880-tól 1900-ig	
	a magyar	a nem magyar
a járások népességében	+26,5	+ 11,8
a rendezett tanácsú városok népességében	+38,8	— 1,9
a törvényhatósági jogú	+85,6	+ 4,6
a törvényhatósági és rendezett tanácsú városok népességében együtt	+62,6	+1,7

Ez arányszámok mellé, a melyekből a városi népességben a magyarság hatalmas gyarapodása mellett az idegen ajkúak stagnálása világosan látható, még csak a városainknak a magyarság terjeszkedésében jutott osztályrész nagyságát élénken megvilágító azt az adatot állítjuk, hogy húsz esztendő alatt összes városainkban a magyarok száma 850 ezerrel lett több, a nem magyaroké meg csak 13 ezerrel.

Végezetül összefoglalva mindazt, a mit a városok jelentőségéről és hatásáról előadtunk, egészben véve azt mondhatjuk, hogy — mint majdnem mindenütt — a városok életében és hatásaiban is együtt jár a fény az árnyékkal. A vidék munkáskezeinek a városi középpontokba tömörülése nélkül elérhetetlen maradt volna a legújabb kornak az a mesébe illő gazdasági és szellemi föllendülése, a mely milliók megélhetését, az emberek egyenlőségét hirdető demokratikus eszmék terjedését, a kultúra áldásainak szertehordását s az emberiség haladásának történetében új meg új korszakok megnyitását² biztosítja. Nincs benne

¹ *Hetényi*: Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejtésére és csinosbulására. A m. tud. akadémia történettudományi pályamunkái. I. K., Buda, 1841.

² „Mint minden egyéb tekintetben, a politikai alkotás, szervezés e reform tekintetében is, nagyvárosokból indult ki mindig és mindenütt a kezdeményezés, s ezekben ulte az államrendező emberi szellem mindig első s korszakokat nyitó diadalait.” (*Kautz*: A városok keletkezésének, átalakulásának és fejlődésének törvényei. Budapesti Szemle 1882.)

kétség, hogy a vidék szülötteinek a városban végzett munkájukért a város anyagi ellenszolgáltatáson kívül kiműveléssel, kicsiszolással fizet, részeseivé teszi őket az emberi kultúra, a haladás kincseinek. A szülőföldjükre visszatérő vidékiek, a sajtó, a közlekedés eszközei révén a művelődés a városokból határaikon túlra is kisugárzik és így nemcsak önmagukban, falaik között egyesítik az emberi ész legnagyobb vívmányait, de a műveltség vidéken való terjedésének is apostolaiává válnak. Csakhogy az anyagi és szellemi téren elért emelkedésnek és haladásnak — mint láttuk — gyakran erkölcsi hanyatlás, a moralitás sülyedése az ára. A vidék egyszerű tanulatlan fiai a városokban a művelődéssel együtt az erkölcstelenség csiráit, az igényeknek mértéken túl való csigázására való hajlandóságot is magukba szívják s a félműveltség veszedelmes következményekkel járó mótelye is megfertőzi őket. Ha azonban helyesen akarunk ítélni, két dologról nem szabad elfeledkeznünk. Az egyik az, hogy a városi élethez ma tapadó káros következmények nem föltétlen és szükségképpen való járulékaik a városi életnek, sőt ellenkezőleg legnagyobb részüknek véget vethet a városok jogi és erkölcsi rendjének észszerűbb és tisztességesebb szabályozása, a melynek megvalósulását a jobb belátástól, tisztultabb felfogástól és bölcsébbé tévő tapasztalástól a jövőben joggal várhatjuk. A túlszűfolt lakásokat pl. a városok határain túl lakást lehetségessé tévő gyors és olcsó közlekedés és munkáslakások építése meg — természetesen — kellő egészségügyi felügyelet, a testi gyengésséget a játszóterek, szabadnapok, egészséges, testedző játékok és sportok, az osztályellentéteket a humanitarizmus, mindkét fél érdekeinek kölcsönös belátása és méltánylása szüntetheti meg — és így tovább.) A másik dolog pedig, a melyről elfeledkeznünk nem szabad, az, hogy dicsérjük vagy gáncsoljuk bár a városok életét, a társadalomgazdasági fejlődés eredményei ök, a melyeket elenyésztetni nekünk, a kik csak epizód szereplők vagyunk a fejlődés nagy folyamatában, nem áll módunkban. Csak azt tekefük, hogy kinövéseiket lenyesegezzük, hasznaikat és áldásos gyümölcseiket szaporítsuk s ezzel a városokat nemcsak a tudásnak és haladásnak, de az erkölcsi élet magasabb rendjének is színtereivé tegyük.

Dr. Kenéz Béla.